

No 42 (2014)
ISSN: 1418-7191

Acta Scientiarum Socialium

HISTORIA, OECONOMIA, PAEDAGOGIA, PHILOSOPHIA, SOCIOLOGIA

KAPOSVÁRI EGYETEM / KAPOSVÁR UNIVERSITY
Társadalomtudományi Tanszék / Department of Social Sciences

Acta Scientiarum Socialium

A peer-reviewed journal in the social sciences

A szerkesztőség címe / Address of the Editorial Office

Kaposvár University, Department of Social Sciences

H-7400 Kaposvár Guba S. u. 40.

e-mail: acta.sci.soc@gmail.com

honlap / webpage: journal.ke.hu/asc

Alapító főszerkesztő / Founding Editor-in-chief

HORVÁTH Gyula

Főszerkesztő / Editor-in-chief

MOLNÁR Gábor

Szerkesztőség / Editorial Board

BÁCS Gábor, BARNA Róbert, BERTALAN Péter, GÁL Veronika,

KOLONTÁRI Attila, MOLNÁR Eszter, VÖRÖS Péter

Nemzetközi Tanácsadó Testület / International Advisory Board

ANDERLE Ádám, FISCHER Ferenc, GULYÁS László, H. SZABÓ Sára,

Igor Vlagyimirovics KRJUCSKOV, Antonio Domingo LILÓN, MOLNÁR Tamás,

MOLNÁRNÉ BARNA Katalin, PÓLYI Csaba, Augustín SÁNCHEZ ANDRES, SARUDI Csaba,

SZÁVAI Ferenc, SZILÁGYI Ágnes Judit, SZILÁGYI István

Szerkesztőasszisztens / Assistant Editor

GEIGER Lívía

Kiadja / Published by

Kaposvári Egyetem Társadalomtudományi Tanszék

/ Kaposvár University Department of Social Sciences

Felelős kiadó / Managing Publisher

PODRÁ CZKY Judit

© A szerzők / The Authors

Borítóterv / Cover design © BALVIN Nándor

Nyomdai munka / Printed by

Dombóvári Szecsox Nyomda Kft., Dombóvár

Kaposvár

2014

Acta Scientiarum Socialium 42 (2014)
„Töréspontok a huszadik században” tematikus szám
/ Thematic Issue: Fracture Points in Twentieth Century History

Szerkesztette / Edited by
MOLNÁR Gábor – KOLONTÁRI Attila

Tartalom / Contents

7	Előszó
11	100 – 75 – 50 – 25: TÖRÉSPONTOK A 20. SZÁZADBAN
13	<i>Szávai Ferenc</i> Az első világháború felé vezető út
23	<i>Gulyás László</i> A csehszlovák állam titkos születésnapja, avagy mi történt Prágában 1914 őszén
33	<i>Horváth Gyula, Horváth Péter</i> A Zimmermann-távirat és a mexikói helyzet (1917)
43	<i>Kolontári Attila</i> Adalékok az 1939-es szovjet-német meg nem támadási szerződés megszületésének körülményeihez I.
65	<i>Kovács Zoltán András</i> Közigazgatás és hatalomgyakorlás Szálasi Ferenc kormánya idején
85	<i>Békés Csaba, Kalmár Melinda</i> Hruscsov, a kubai rakétaválság és a szovjet blokk
97	<i>Baráth Magdolna</i> Hruscsov leváltásának magyarországi visszhangja
107	<i>Bertalan Péter</i> Állambiztonság és rendszerváltás 1981–1989
117	<i>Birher Nándor</i> A rövid XX. század kíméletlen hosszúsága
125	DOKUMENTUMKÖZLÉS
127	Magyar felderítő a Krímben 1920-ban. Dokumentumközlés. II. rész (<i>Kolontári Attila</i>)

Előszó

100–75–50–25 — 2014-ben számos olyan történelmi esemény évfordulója volt, melyeknek döntő hatása volt a világ, kontinensünk, vagy szűkebb régióink történetére. A negyed, fél vagy éppen kerek százados évfordulók jó alkalmat adnak a történészeknek, társadalomkutatóknak az áttekintésre, újabb aspektusok felvillantására, vagy éppen a meglévő tudásanyag összegzésére, rendszerezésére, hiszen ilyenkor egy kicsit könnyebb a közvélemény érdeklődését felkelteni az egyes témák iránt. Emlékezetpolitikai szempontból is gyakrabban kerülnek reflektorfénybe az évfordulós események. A kollektív emlékezet generációk megélt és értelmezett történelmi tapasztalatán alapul, de ennek alakításában a mindenkori politikai is igyekszik tevékeny szerepet játszani: az emlékműavatások, a politikai szereplők jól, rosszul sikerült állásfoglalásai történelmi kérdésekben mind a társadalmi tudatformálás részét képezik. A történészek felelőssége, hogy ebben a folyamatban szakértőként, kellő szakmai lelkiismerettel, az aktuálpolitikai szempontokat lehetőleg háttérbe szorítva vegyenek részt.

100–75–50–25 — 1914, 1939, 1964, 1989: A négy évszámából három nagy „rendszer váltás” kezdete volt, melyekből kettő milliós nagyságrendben követelt áldozatokat, mérhetetlen szenvedéseket okozott, a harmadik a jugoszláv állam szétesésétől és a román kommunista rezsim bukásától eltekintve alapvetően békés jellegű volt, bár a társadalmi költségek ez esetben is magasak voltak. Közös vonásuk volt azonban, hogy mindegyik után új világrend jött létre a régi helyén, a „rendszer váltások” záró esztendeje számos ország és közösség számára egyfajta „nulladik év” volt, amikor a teljes káoszából és az összeomlásból kellett talpra állni és erőt gyűjteni az újrakezdéshez. 1964 kapcsán az 50. évforduló az olvasók számára talán némiképp erőltetettnek tűnik, a szerkesztők azonban ellenállhatatlan kényszert éreztek a számsor teljessé tételére. Hruscsov 1964 októberi leváltása kétségtelenül kisebb horderejű esemény volt az előbb említett „rendszer váltásoknál”, bár a kortársak többsége számára váratlan fejlemény okozott némi zavart, ha rövid időre is, de a figyelem középpontjába került a világpolitikában, és aggodalmat keltett a keleti blokk országaiban, többen tartottak a politikai irányvonal kedvezőtlen változásától. Ugyanakkor – és a szerkesztők talán némi joggal hozhatják fel enyhítő körülményként saját védelmükben – ha Hruscsov esetében nem csak leváltására koncentrálunk, hanem tevékenységének egyéb aspektusaira is vetünk legalább egy pillantást, akkor különösebb kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy a világ 1962 őszen, a kubai rakétaválság kapcsán egy újabb „rendszer váltás” küszöbén állt. Az emberiség szerencséjére ez elmaradt, így csak a modellalkotás szintjén tudjuk elgondolni, hogy mivel járt volna egy közvetlen amerikai–szovjet katonai konfliktus, egy nukleáris háború.

A 2014-es esztendő történelmi „sláger-évfordulója” az első világháború kitörésének centenáriuma volt. Világszerte konferenciákat, szimpóziumokat tartottak a témában, tanulmánykötetek, monográfiák sora jelent meg, ismeretterjesztő tévéműsorok készültek. A „nagy háború”, ahogyan a kortársak nevezték, véget vetett a boldog békeidőknek, lezárta a „hosszú” 19. századot. A konfliktus kirobbanásával kapcsolatban leginkább az az eufória elgondolkodtató, és szolgálhat fontos tanulságokkal az utókor számára, amivel országok és nemzetek, a politikai döntéshozók és az utca embere masíroztak a háború felé, a fegyverek erejében látva az egyetlen lehetséges eszközt vélt vagy valós problémáik megoldására, céljaik elérésére (a háború-ellenes hangok, amennyiben voltak is, nagyon gyorsan elhalkultak). A modern hadviselés a frontokon, a tömeges mozgósítás és a hadigazdálkodásra való átállás a hátszágban emberek millióinak életét zökkenetesen ki a megszokott kerékvágásból, és szétfeszítve a korábbi világ kereteit komoly értékvesztést eredményezett. A konfliktus alapjaiban rendezte át a nemzetközi viszonyokat, Európa pedig egyértelműen elveszítette korábbi vezető szerepét a világban. A háború utáni rendezés során évszázados államokat töröltek le a térképről, újak jelentek meg, a határok Közép-Európában korábban soha nem látott mértékben módosultak. Bár a béketeremtők egy működőképes nemzetközi rendszerben gondolkodtak, valójában egy újabb, amint a későbbi események megmutatták, a korábbinál is pusztítóbb világégés felé egyengették az utat.

A centenárium árnyékában némileg kevesebb figyelem jutott az 1939-es esztendőnek. 75 éve, 1939. szeptember 1-én a Lengyelország elleni német támadással kezdetét vette a második világháború. A háború kirobbanását bonyolult, a kutatók és a közvélemény érdeklődésére méltán számot tartó diplomáciai játszma előzte meg az 1930-as években London–Párizs, Berlin és Moszkva között. Az események 1938-ban a csehszlovák krízis során gyorsultak fel, majd az 1939. augusztus 23-án aláírt szovjet–német meg nem támadási egyezményrel tisztázódtak az erővonalak a háború kezdeti szakaszára. A történészek között különösen a szovjet lépések értelmezésében mutatkoznak véleménykülönbségek. Vannak, akik a háború kirobbanásában viselt felelősséget (a hitleri Németország elsődleges felelősségén túl) kívánják patikamérlegesen elosztani a szereplők között, vagy a számukra kevésbé szimpatikus oldal nyakába varrni. A vita a kérdés politikai túlfűtöttsége miatt várhatóan még sokáig fog folyni. Az mindenesetre tény, hogy alig több, mint egy héttel azt követően, hogy Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos és Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter ellátták kézjegyükkel a dokumentumokat, a kétfrontos háború rémétől megszabadított német haderő rázúdult Lengyelországra. Majd a szovjetek hasították ki a nekik juttatott részt Lengyelország testéből. Németország és a Szovjetunió felosztották a köztük lévő térséget, gyakorlatilag több lépcsőben, ám nagyon gyorsan felszámolták azt a *cordon sanitaire*-t, melyet az első világháború győztese hoztak létre Németország keleti, és a Szovjetunió nyugati irányú terjeszkedésének megakadályozására, és amely a legkisebb mértékben sem tudta a rá kirótt szerepet betölteni. A nagy osztozkodás során azonban Berlin és Moszkva soha nem tévesztette szem elől a másikat, mindkét fővárosban tisztában voltak vele, hogy a két hatalom közötti összecsapás elkerülhetetlen. A katonai előkészületek és tervező munkálatok gőzerővel zajlottak mindkét oldalon, és 1941 nyarán a világ két leghatalmasabb szárazföldi hadserege feszült egymásnak. Hitler a Szovjetunió megtámadásával létrehozta a világtörténelem egyik legantagonisztikusabb koalícióját. Két eltérő értékrenden alapuló, egymással homlokegyenest ellentétes gazdaság- és

társadalomszervező elveket valló rendszer szövetségét. A Harmadik Birodalom és szövetségesei által jelentett veszély azonban oly nagy volt, hogy a végső győzelemig egyben tartotta az ellentábort. Borítékolható volt ugyanakkor, hogy mihelyt ez az összetartó erő megszűnik, a győztesek szembefordulnak egymással. A 2. világháború egyik legfontosabb következményeként létrejött a bipoláris világrend, a két szembenálló katonai, politikai, gazdasági tömb élén álló szuperhatalmakkal, a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal. A következő csaknem fél évszázadban ez, a két világrendszer szembenállásán és versengésén alapuló konstelláció határozta meg a világ sorsát.

1989 – a kelet-közép-európai rendszerváltások kezdete. Az 1980-as évek második felére a „létező szocializmus” válságba jutott. A fegyverkezési versenyben pénzügyileg megroppant, nehézkes gazdasági rendszere képtelen volt megújulásra. A társadalom döntő többsége számára pedig nem tudott olyan létformát és alternatívát nyújtani, amely vonzóvá tette volna. Moszkva számára egyre nagyobb problémát jelentett túlterjeszkedett érdekszférájának fenntartása. Előbb a külső birodalmi övezetet kényszerült feladni és beszüntetni a különböző „forradalmi”, „népi felszabadító” mozgalmak és rezsimok támogatását a harmadik világ országaiban. Miután ez nem bizonyult elegendőnek, a gorbacsovi éra legvégén felmerült a közép-kelet-európai térség feladása. Mindez korábban eretnek gondolatnak számított volna, hiszen olyan területről volt szó, melyet a „második világháborút követően kialakult realitásokból” kiindulva Nyugat is a Szovjetunió biztonsági övezetének és érdekszférájának ismert el. Éppen ezért Moszkva viszonylag sokáig kereste a szövetségi rendszer valamiféle megreformált fenntartásának lehetőségét. A közép-kelet-európai országokban, mindenekelőtt Lengyelországban és Magyarországon formálódó ellenzék is a szovjet jelenlét tartósságával számolt. A Gorbacsovot stratégiai partnerként elfogadó nyugati politikai elit sem nagyon szorgalmazta a gyors és radikális változásokat a térségben, mivel komoly biztonsági kockázatnak tekintették, ha a folyamatok kezelhetetlenné válnak. Az események csak azt követően vettek rendszerváltó fordulatot, hogy világossá vált: a Szovjetunió nem képes és nem fog katonai erőt alkalmazni, amennyiben valamelyik, addig az érdekszférájába tartozó ország letér a „szocialista útról”. Békés Csaba kifejezésével élve itt az ún. „Breszt-Litovszk-szindrómával” találkozhatunk, amikor a magterületek megmentése érdekében a birodalom átmenetileg lemond a periféria feletti ellenőrzésről, majd újra kiterjeszti rájuk befolyását. Ha viszont valóban egy pulzáló, visszahúzó és terjeszkedő birodalmi erőterrel van dolgunk, akkor, különösen a napjainkban a világban zajló események fényében, „vigyázó szemünket” nem árt, ha Moszkvára (is) vetjük.

Nem igazolódtak a rendszerváltáshoz kapcsolódó illúziók sem. A változások nem jelentették a történelem végét, a liberális demokráciák győzelmét, az emberiség jelenét és jövőjét fenyegető konfliktusok megszűnését. Ellenkezőleg, hihetetlen és követhetetlen mértékben felgyorsult világunkban újabb, korábban nem ismert és sok vonatkozásban az eddigiéknél súlyosabb problémákkal kell szembenéznünk, valamint a régebbi gyökerű ellentétek, törésvonalak közül számos megváltozott formában ma is terheli a nemzetközi kapcsolatokat, emberek, közösségek viszonyát. Segíthet-e a múlt eseményeinek vizsgálata napjaink gondjainak megoldásában vagy akár csak a problémák mibenlétének tisztázásában?

Az *Acta Scientiarum Socialium* 42. száma az említett évfordulókkal kapcsolatban közöl írásokat. Ha sok vonatkozásban töredékesen és némileg egyenetlenül is, de mind a négy jeles dátum képviselve van a kötetben. A megjelentetett tanulmányok egy része kifejezetten az évfordulás eseményekkel foglalkozik, mások témája áttételesen, következményeiben kapcsolódik hozzájuk. Bízunk benne, hogy a kiadvány utat talál az olvasókhöz és új szempontokkal, részletekkel gazdagítja eddigi ismereteiket a szerzők által vizsgált kérdésekben.

Szávai Ferenc – Kolontári Attila